

VU Research Portal

'Het herdenken der slachtoffers gevoeld als een eerste plicht'

Flipse, A.C.

published in

Een oorlogsplaquette ontrafeld
2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Flipse, A. C. (2020). 'Het herdenken der slachtoffers gevoeld als een eerste plicht': Oorlogsmonumenten en herdenkingscultuur aan Nederlandse universiteiten. In W. Berkelaar, A. Flipse, G. Harinck, T. de Jong, & G. van Klinken (Eds.), *Een oorlogsplaquette ontrafeld: Het herdenkingsmonument 1940-1945 van de Vrije Universiteit Amsterdam* (pp. 47-67). BOOM.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

‘Het herdenken der slachtoffers gevoeld als een eerste plicht’

Oorlogsmonumenten en herdenkingscultuur aan Nederlandse universiteiten
— Ab Flipse

Inleiding

Toen op zaterdag 3 mei 1952 de plaquette in de hal van het gebouw van de Vrije Universiteit aan de Keizersgracht 162 in Amsterdam officieel werd onthuld, hadden de universiteiten van Leiden, Groningen, Utrecht, Nijmegen en de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam al een herdenkingsmonument. Ook de toenmalige hogescholen (de Technische Hogeschool in Delft, de Landbouwhogeschool Wageningen, de Economische Hogeschool in Rotterdam en de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg – tegenwoordig universiteiten), hadden in de voorgaande jaren een monument ter herinnering aan oorlog en bezetting gerealiseerd.¹

Er bestond aan alle Nederlandse instellingen voor hoger onderwijs blijkbaar behoefte aan concrete plekken om de oorlogsherinneringen mee te verbinden. Meteen na de bevrijding was er tijdens herdenkingsbijeenkomsten, in redevoeringen en soms in publicaties al teruggeblikt op de gebeurtenissen in oorlogs- en bezettingstijd. Ook werd al snel gesproken over de plaatsing van monumenten, gedenkstenen of herdenkingsplaquettes. Nu eens werd hiertoe het initiatief genomen door de senaat, dan weer door de studenten of specifieke nabestaanden. Overal was de inzet dat met de monumenten de slachtoffers herdacht moesten worden. Maar over de vraag welke slachtoffers precies, en vanuit welk perspectief, ontstond discussie.

De meest geëigende manier om de gevallen te herdenken, zo was overal de gedachte, was het in kaart brengen van wie waren omgekomen, zodat hun namen niet zouden worden vergeten. Het onderzoek was echter vaak een moeizaam proces, niet alleen omdat soms lang onduidelijkheid bleef bestaan over het lot van sommigen, maar ook door discussies over de vraag wie er allemaal tot de oorlogsslachtoffers moesten worden gerekend. Discussiepunten betroffen de vraag hoe ruim de academische gemeenschap moest worden gedefinieerd en of de overlijdensoorzaak ook een rol moest spelen. Ook was er discussie over het karakter van de monumenten. Moesten alle slachtoffers daarop bij name worden genoemd, of kon hun herinnering ook op een andere manier tot uitdrukking worden gebracht? Welk doel beoogde het monument nog meer, hoe wilde een universiteit zich haar oorlogsverleden eigenlijk herinneren? Daarbij speelde natuurlijk een rol wat er daadwerkelijk tijdens de jaren van bezetting allemaal was gebeurd. Maar ook de vraag hoe een universiteit de toekomst zag was van belang: hoe wilde zij daarin het verleden een plek geven?

Rector R.W. Dijk van het studentencorps Nil Desperandum Deo Duce van de Vrije Universiteit gedenkt de gevallen bij de gedenkplaten in de hal van het gebouw van de Vrije Universiteit aan de Keizersgracht te Amsterdam, 4 mei 1965. Fotocollectie UB VU erfgoed & collecties.

Om het streven van de Vrije Universiteit naar een eigen herdenkingsplaquette, dat in dit boek uitgebreid wordt besproken,² in breder perspectief te plaatsen, geef ik in dit hoofdstuk een overzicht van de wijze waarop aan andere Nederlandse universiteiten en hogescholen de herdenkingsmonumenten tot stand kwamen.³ Ook ga ik na hoe men later met de monumenten is omgegaan: zijn er bijvoorbeeld wijzigingen aangebracht, zijn er publicaties over verschenen? Welke rol speelt het monument nu nog in de herdenkingscultuur?

Leiden

Aan de Rijksuniversiteit Leiden stelde de senaat op 26 september 1945 een 'Commissie voor een gedenkteken ter herinnering aan de in de oorlog 1940-45 omgekomen leden der Leidse Civitas Academica' in, omdat 'het herdenken der slachtoffers van de oorlog en verdrukking onder de academieburgers [werd] gevoeld als een eerste plicht'. De rector magnificus werd voorzitter van deze commissie. Wat volgde was een grondige zoektocht, onder andere via oproepen in kranten en op de radio, om zo veel mogelijk gegevens over de in de oorlog overledenen te achterhalen. Die taak werd belegd bij de Historische Commissie van de universiteit, en werd in de praktijk vooral uitgevoerd

door de conservatrice van het Academisch Historisch Museum. Er werden duidelijke criteria gehanteerd over wie werd meegeteld als oorlogsslachtoffer, en wie er tot de *civitas academica* behoorde. Daartoe rekende men iedereen die ooit student was geweest in Leiden (die ingeschreven had gestaan in het *Album Studiosorum*), en ieder ander die behoorde 'tot de Civitas Academica in de ruimste zin des woords', en die was omgekomen tussen 10 mei 1940 en 5 mei 1945 (voor Indië van 8 december 1941 tot 14 augustus 1945), of ook die na die tijd was overleden aan gevolgen van de oorlog. 'Onvaderlandslievenden' werden expliciet uitgesloten.⁴

Het werk van de commissie resulteerde, na rijp beraad, in twee 'monumenten', namelijk gedenkramen en een boek. De gedenkramen werden onthuld op 25 november 1950; ze waren aangebracht in het Groot-Auditorium van de Leidse universiteit aan het Rapenburg, prominent aan weerszijden van het spreekgestoelte. Op deze twee hoge gebrandschilderde ramen werden historische figuren en gebeurtenissen op symbolische wijze samengevoegd, waarbij het rechterraam de lange geschiedenis van de universiteit vanaf de stichting verbeeldde. De strijd voor de vrijheid en tegen de tirannie was daarin een rode draad: vanaf haar stichting wilde de universiteit immers bolwerk van de vrijheid zijn. Het motto van dit raam was 'Haec libertatis ergo' (Dit ter wille der vrijheid), ontleend aan het papieren noodgeld dat ten tijde van het beleg in Leiden werd gebruikt. Het linkerraam was gewijd aan de recente oorlogsgebeurtenissen, en het verzet tegen de Duitse en Japanse onderdrukkers. Hier prijkte ook het grootzegel van de universiteit 'Praesidium Libertatis' (Bolwerk der vrijheid) en de aan het Wilhelmus ontleende woorden: 'Obediëren in der Gereghtigheid'.⁵

Twee jaar later verscheen het boek *In Memoriam 1940-1945*, waarin de slachtoffers bij name werden herdacht. De namen van de alumni staan gerangschikt naar het jaar van inschrijving in het *Album Studiosorum*, en daarbinnen op alfabet. Achteraan zijn negen namen opgenomen van 'overige cives' – medewerkers van de universiteit. De lijst werd voorafgegaan door de rede die bij de onthulling van de gedenkramen was gehouden door de toenmalige rector magnificus J.J.L. Duyvendak, en een kort voorwoord van de rector J.H. Boeke, waarin hij opmerkte: 'De lijst van 663 personen bevat de namen van alle academieburgers, die door de oorlog het leven lieten. Aan hun nagedachtenis en aan die van hen, wier namen de commissie niet bereikten, wordt dit werk eerbiedig opgedragen'.⁶

Aan de Leidse universiteit is veel aandacht blijven bestaan voor de tijd van oorlog en bezetting. Centraal in de herinneringscultuur stond en staat de protestrede van de rechtsgeleerde R.P. Cleveringa. Op 26 november 1940 had Cleveringa, decaan van de juridische faculteit, een rede gehouden, waarin hij protesteerde tegen het door de Duitsers aangezegde ontslag van zijn leermeester, promotor en collega E.M. Meijers en andere Joodse hoogleraren. Naar aanleiding van dit protest riepen de Leidse studenten een staking uit, waarop de universiteit door de bezetter werd gesloten; ze zou de rest van de

Gedenkramen in het Groot-Auditorium van de Universiteit Leiden.
Foto Universiteit Leiden.

oorlog niet meer opengaan. Cleveringa werd, zoals hij had voorzien, opgepakt en gevangengezet. Hij overleefde de oorlog en hervatte in 1945 zijn werk als hoogleraar.⁷

Tien jaar later, en op dezelfde plek waar Cleveringa zijn protestrede had gehouden – het Groot-Auditorium –, vond de onthulling van de gedenkramen plaats. Rector Duyvendak blikte bij deze gelegenheid terug op de tien jaar die sindsdien waren verstreken. Hij wees op de rede als het moment in de oorlog waarop velen zich hadden gerealiseerd dat de universiteit niet zomaar een opleidingsinstituut was of een plaats voor wetenschap, maar een hoedster van geestelijke vrijheid. Er moest dus ook een geestelijke strijd gevoerd worden

als die vrijheid bedreigd werd.⁸ De onthulling van de ramen was het begin van de sterke Leidse herdenkingstraditie rondom Cleveringa's rede. Meteen na de oorlog was al gestart met zogenaamde 26 novemberbijeenkomsten, georganiseerd door en voor alumni, in het hele land, later ook in het buitenland. Vanaf 1955 kwamen daar de jaarlijkse, door de universiteit georganiseerde, Cleveringaredes bij en vanaf 1970 een Cleveringaleerstoel.⁹

Sinds 2015 is ook de lijst met namen, zoals opgenomen in het gedenkboek, weer in beeld gekomen en is, op initiatief van hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde Yra van Dijk, een onderzoek hiernaar gestart. In de oorspronkelijke uitgave was immers niet meer vermeld dan de naam, het jaar van

inschrijving en de plaats van overlijden. Een adviescommissie deed nu aanbevelingen voor een veelzijdiger herdenkingscultuur in Leiden, waarin meer aandacht zou worden gegeven aan de grote groep slachtoffers, maar ook aan de vraag hoe vele anderen de oorlog doorkwamen. Op 4 mei 2018 werd een symposium gehouden waarop vragen centraal stonden als: wat herdenken we nu precies in Leiden, wie herdenken we en waarom?¹⁰ Door onderzoek van promovendus Adriënne Baars kon de lijst met slachtoffers verrijkt worden met persoonlijke informatie. Overigens blijkt uit dit onderzoek ook dat de lijst niet zonder onvolkomenheden is en dat bijvoorbeeld niet alle personen in de lijst direct door oorlogsgeweld zijn overleden.¹¹

Groningen

Aan de Rijksuniversiteit Groningen kwam het idee om een herdenkingsmonument aan te brengen in het Academiegebouw van particuliere zijde.¹² Een broer van een vanwege haar verzetsactiviteiten omgekomen alumna stelde in augustus 1945 een geldbedrag beschikbaar ter ere van haar nagedachtenis. Dit was bedoeld om een fonds op te richten waaruit beurzen konden worden betaald voor Groningse vrouwelijke studenten, maar ook om een gedenksteen te vervaardigen met de namen van de oorlogsslachtoffers van de Groningse universiteit. De Groningse senaat nam dit idee over en stelde een plaquettecommissie in, die in de periode 1946-1948 probeerde zo veel mogelijk namen te achterhalen. De commissie wist door intensief speurwerk – herhaalde oproepen in de pers, en gerichte verzoeken aan studentenverenigingen – 71 namen te achterhalen. Op 22 september 1948 werden twee zwartgranieten stenen onthuld in het trappenhuis van het Academiegebouw. Eén steen vermeldde de ‘hoogleraren, ambtenaren, oud-studenten’, de andere de ‘studenten der Groninger universiteit’. Over de reden van deze tweedeling, de precieze procedures en richtlijnen van de commissie is niets bekend – de notulen van deze commissie zijn niet bewaard gebleven –, maar uit het resultaat blijkt dat de commissie het begrip slachtoffer breed opvatte. Iedereen die was omgekomen ten gevolge van de oorlog, ook in Indië, kwam in aanmerking, met uitzondering van hen die de kant van de Duitsers hadden gekozen. Men realiseerde zich echter dat men mogelijk niet alle namen achterhaald had; daarom was er op de steen ruimte gereserveerd voor aanvullingen. In 1953 en 1965 zouden inderdaad nog enkele namen worden toegevoegd.¹³

Bij de onthulling van het monument waren nabestaanden, vrienden en kennissen van de slachtoffers aanwezig en hield rector magnificus P.J. Enk een toespraak. Hij sprak de hoop uit dat de gedenkplaten tot in lengte van dagen zouden ‘spreken van de moed, opofferingsgezindheid en trouw aan het vaderland van hen wier levensdraad zo plotseling werd afgesneden’. Jaarlijks vond er sindsdien een herdenkingsbijeenkomst plaats bij het monument.¹⁴

In 2007 zou een aparte steen worden onthuld met daarop nog eens vijf namen. Dit was het gevolg van het onderzoek van historicus Klaas van Berkel naar de Groningse universiteit in de periode 1930-1950.¹⁵ Uit dit onderzoek

bleek dat waarschijnlijk meerdere (oud-)studenten niet op de gedenksteden vermeld stonden. Hierop besloot het college van bestuur een commissie in te stellen die nader onderzoek deed, wat uiteindelijk resulteerde in het traceren van de ‘vijf vergeten oorlogsslachtoffers’. Voor hen werd een aparte steen onthuld, tijdens een herdenkingsbijeenkomst op 4 mei 2007. Bij die gelegenheid verscheen ook het boekje *‘En men zal u een nieuwe naam geven’*, met daarin biografische schetsen van de vijf slachtoffers, voorafgegaan door een korte schets van de totstandkoming van de oorspronkelijke plaquettes.¹⁶

Utrecht

Aan de Utrechtse universiteit besloot de senaat op 22 januari 1948 om een commissie in te stellen die moest zorgen voor een gedenkplaat voor de oorlogsslachtoffers.¹⁷ Al eerder, op 5 juli 1946, was er op initiatief van vijf studentenverenigingen een beeldje in de aula van de universiteit geplaatst. Dit beeldje symboliseerde de herrijzenis: het was een vrouwenfiguur die een slang vertrappt die bezig was twee kleine menselijke wezentjes te wurgen. Het initiatief van de senaat om tot gedenkplaten te komen, was in feite een reactie op het initiatief van de studentenverenigingen. De commissie-gedenkplaat stond onder voorzitterschap van de voormalige rector W.P.J. Pompe; er hadden ook twee studenten zitting in de commissie. Dit laatste was een belangrijk signaal, omdat een deel van de studenten kort na de oorlog de senaat een te meegaande houding verweet tijdens de oorlogsjaren, met name rondom het tekenen van de loyaliteitsverklaring.¹⁸ Dit is waarschijnlijk ook de reden dat na de bevrijding de studenten meteen het initiatief namen tot een herdenkings-teken. Ten gevolge hiervan hanteerde de door de senaat ingestelde commissie een striktere opvatting bij het selecteren van de namen van oorlogsslachtoffers dan in Leiden of Groningen was gebeurd. In Utrecht stond – in het verlengde van wat ook de studentenverenigingen voor ogen had gestaan met hun monument – het verzet centraal: men diende in de meidagen van 1940 als militair gesneuveld te zijn of het leven verloren te hebben vanwege een actieve verzetsdaad tijdens de bezetting. Uitgesloten werden bijvoorbeeld de gevallen in Indië, zij die waren omgekomen ten gevolge van (geallieerde) bombardementen in Nederland, of die in mei 1940 zelfmoord hadden gepleegd. Voor Joodse slachtoffers werd een uitzondering gemaakt, maar men was hierin niet consequent. Ook ging het in principe alleen om medewerkers en studenten (dus niet de alumni), hoewel ook hier niet al te strak de hand aan werd gehouden. Verder zijn er nogal wat slordigheden op dit monument: zo werden namen vergeten en werden initialen fout vermeld. Na verloop van tijd werden nog enkele namen toegevoegd; ook werd een naam verwijderd van iemand die nog in leven bleek te zijn. Uiteindelijk prijkten er 72 namen op de plaquette. Op 18 september 1950 werd het monument onthuld door E.J. Verloop, rector van het studentencorps. De gedenkplaat was bevestigd bij de ingang van de aula in het Academiegebouw en ervoor stond het beeldje dat al eerder was onthuld in de aula en dat nu, als onderdeel van het monument,

Monument in het Academieggebouw van de Universiteit Utrecht, 2020. Foto Peter Rothengatter.

een nieuwe plek had gekregen. Erboven prijkte een dichtregel van Willem de Mérode uit het gedicht 'Uw Naam': 'Ons zwakke hart mag voor het sterven vreezen, maar nooit vergaat wat zuiver is en groot.'¹⁹ Ieder jaar werd en wordt op 4 mei bij dit monument een krans gelegd.

Op 8 juni 2010 besloot het college van bestuur, met het oog op het aanstaande 75e lustrum van de universiteit, een commissie in te stellen om te bezien of de lijst van namen op de gedenkplaat niet uitgebreid zou moeten worden. Op basis van eerder onderzoek bestond al langer het idee dat de lijst niet compleet was. De commissie, bestaande uit onder anderen oud-NIOU-directeur Hans Blom, kreeg de opdracht te adviseren over de vraag of de lijst inderdaad onvolledig was geweest, en tevens te onderzoeken of er aanleiding was ook andere omgekomen leden uit de universitaire gemeenschap te herdenken. Na uitgebreid onderzoek concludeerde de commissie uiteindelijk dat er goede redenen waren om de lijst grondig uit te breiden. De argumenten die hiervoor werden gegeven waren enerzijds dat er personen ontbraken die om verschillende redenen niet op de plaquette waren vermeld, hoewel ze wel binnen de toenmalige criteria pasten. Anderzijds had men zich ook bezonnen op de vraag of

de benadering van kort na de oorlog niet te beperkt was geweest. Naar huidige maatstaven, zo was het idee, kwamen meer mensen in aanmerking en paste de strikte focus op actieve verzetsdaden niet. In het onderzoek werden nu ook andere groepen betrokken, wat resulteerde in een lijst met 97 nieuwe namen. Het betrof vooral personen die destijds niet in aanmerking kwamen, omdat ze niet als militair of vanwege actieve verzetsdaden waren omgekomen. Als criterium werd nu gehanteerd vermelding in het landelijk 'slachtofferregister' van de Oorlogsgravenstichting. Oud-studenten waren om praktische redenen buiten beschouwing gelaten. Uiteindelijk werd opdracht gegeven tot uitbreiding van het monument met twee nieuwe gedenkplaten, die in 2011 werden aangebracht aan weerszijden van het bestaande monument. De uitbreiding betekende dat nu alle namen werden vermeld van de leden van de Utrechtse universitaire gemeenschap die in de periode 1940-1945 onder uiteenlopende omstandigheden waren omgekomen.²⁰

Ter gelegenheid van de uitbreiding van het monument verscheen een publicatie met toelichting. Deze werd voorafgegaan door een uitgave van het verslag dat emeritus hoogleraar Ernst Cohen (1869-1944) had geschreven van zijn gevangenneming en verblijf in kamp Vught. Cohen werd in Auschwitz vermoord; ook zijn naam staat op het monument. Het verslag bleef bewaard, samen met een manuscript van zijn autobiografie, en was kort voor 2011 aan de Utrechtse universiteit geschonken. Nu werd het uitgegeven, voorafgegaan door inleidingen van universiteitshistoricus Leen Dorsman en onderzoeker Frits Broeyer, met als doel 'het leven van een van onze voorgangers' dichterbij te brengen. Voor de gemeenschap die de universiteit wil zijn, zo benadrukten zij, is het een belangrijke plicht aandacht te houden voor alle leden van die gemeenschap.²¹

Amsterdam

Net als in Leiden, was ook aan de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam in 1945 een commissie ingesteld door de senaat, met als opdracht te komen tot een plaque met namen. Deze commissie was drie jaar actief, maar zonder resultaat. Ook het Leidse voorbeeld werd overwogen: een monument met daarnaast een boek met namen. Waarom men hier uiteindelijk niet in slaagde, is niet helemaal duidelijk. Misschien was de opdracht te omvattend – waren er te veel namen –, misschien liepen de meningen over vorm en inhoud te veel uiteen.²²

Uiteindelijk stelde de senaat in mei 1948 een nieuwe commissie in, die reeds tijdens haar eerste vergadering tot de conclusie kwam dat het opstellen van een lijst met namen te bezwaarlijk was. De senaat had in zijn opdracht gesteld dat de nadruk moest liggen op het verzet. De commissie meende dat hieraan te veel haken en ogen zaten: immers, hoe kon 'verzet' als doodsoorzaak precies worden vastgesteld in individuele gevallen? Sowieso wilde deze commissie liever een ruimer criterium dan het verzet alleen. Op 28 juni 1948 viel het besluit van het college van rector en assessoren: er kwam geen namen-

lijst, maar een monument met een algemene herdenkingspassage. Daarna kwam de commissie nog enkele keren bijeen om te spreken over de tekst, de kosten en de kunstenaar.²³ Een bronzen herdenkingsplaquette werd onthuld op 4 mei 1950 in de Oudemanhuispoort. De tekst erop luidde: '1940-1945. De universitaire gemeenschap, in geestelijke vrijheid herleefd, gedenkt haar leden, gevallen in de strijd voor het vaderland.' Hieronder een citaat van de hoogleraar J.J. van Loghem uit de rede die hij had gehouden als scheidend rector bij de aanvang van het academisch jaar in september 1940: 'Die hoogste vrijheid wordt nimmer geroofd en ook nimmer geschonken, doch slechts uit eigen geestelijke en zedelijke krachten gewonnen en behouden. Rectorale rede september 1940.'²⁴

De Universiteit van Amsterdam zou uiteindelijk de enige universiteit zijn, waar men niet tot overeenstemming kon komen over de te memoreren slachtoffers. Het is in dat verband relevant dat ook de naoorlogse zuivering hier de meeste voeten in de aarde lijkt te hebben gehad. Volgens velen was de universiteit tijdens de oorlog tekortgeschoten en had ze zich te meegaand opgesteld. In het naoorlogse streven naar vernieuwing presenteerden alle universiteiten zich weer nadrukkelijk als morele gemeenschappen, en in dat kader stond ook de zuivering. In de praktijk verliep deze, vooral aan de Universiteit van Amsterdam, nogal slordig en willekeurig.²⁵ Aan de andere universiteiten lijkt het nieuwe universiteitsideaal ook te worden gereflecteerd in de oorlogsmonumenten. Waar de 'gezuiverden' zich immers buiten de morele gemeenschap hadden geplaatst, zo was de gedachte, konden de slachtoffers juist als voorbeeld worden gezien voor de universitaire gemeenschap. Aan de Universiteit van Amsterdam werd een monument met namen van slachtoffers echter niet gerealiseerd en in het algemeen lijkt er geen sterke herdenkingstraditie te zijn ontstaan; vandaag de dag vinden er geen herdenkingen plaats rond het monument.

Een 'namenlijst' zou er pas veel later komen. Deze werd in 1998 opgesteld door de universiteitshistoricus Peter Jan Knegtmans tijdens zijn onderzoek naar de Amsterdamse universiteit in de periode 1935-1950 en gepubliceerd in zijn boek *Een kwetsbaar centrum van de geest*. Hij vermeldt namen van 28 personeelsleden en 234 studenten, waarbij hij een onderscheid maakt in verschillende 'categorieën': gesneuveld in mei 1940, omgekomen als gevolg van de oorlog, gefusilleerd, omgekomen in kampen of gevangenschappen (voornamelijk Joden), omgekomen in de *Arbeitseinsatz*. Ook noemt hij vijf personen die zijn omgekomen in Duitse militaire dienst. Hij beperkt zich tot die studenten die op 10 mei 1940 of later stonden of werden ingeschreven en niet al waren afgestudeerd, en tot personeelsleden die tussen 10 mei 1940 en 5 mei 1945 op enig moment aan de universiteit verbonden zijn geweest.²⁶ Hiermee werden uiteindelijk ook aan de Universiteit van Amsterdam alle oorlogsslachtoffers bij name genoemd.

Nijmegen

Aan de Rooms-Katholieke Universiteit Nijmegen hield rector magnificus B.H.D. Hermesdorf op 17 september 1945 een rede waarin hij verslag uitbracht van de lotgevallen van de universiteit in de oorlogsjaren, een periode 'van lijden, maar ook van loutering en vernieuwing'. Hij noemde allereerst de namen van alle toen bekende slachtoffers en vervolgde: 'De universitaire gemeenschap heeft om deze 33 dooden dagen van rouw en smart gekend. Zij heeft gebeden voor hun zielerust. Zij is fier op haar dooden.'²⁷ De slachtoffers werden ook herdacht in een speciaal herdenkingsnummer van het *Nijmeegsch Studentenweekblad Vox Carolina*, dat verscheen op 5 december 1945, want, zo lezen we daar: 'Wanneer wij hen blijvend "de onzen" willen noemen, zullen wij blijvend hun offer indachtig moeten zijn' en 'Pas wanneer wij beseffen, dat de dood van elk van hen een eigen tragedie is, kunnen wij hun recht doen.' In de uitgave vinden we namen van 'de doden van 1940', 'zij, die stierven in de kampen', en 'slachtoffers van het oorlogsgeweld'. Van sommigen waren bekende gegevens opgenomen, van anderen een uitgebreider in memoriam; op dat moment waren er ook nog enkelen over 'wier lot nog niet met zekerheid bekend is'.²⁸

Kort na de oorlog werd ook al gesproken over een herdenkingsmonument.²⁹ In de senaat kwam dit onderwerp in mei 1945 ter sprake en ook het college van curatoren sprak hierover in zijn vergadering van februari 1946. De concrete uitwerking van de plannen werd echter, met goedvinden van de besturende colleges, overgelaten aan de reünisten van het Nijmeegse studentencorps Carolus Magnus. Zij stelden een 'Comité ter plaatsing van een gedenksteen voor de gevallen der R.K. Universiteit' in, dat geld inzamelde en een 'lijst der gevallen' opstelde. Het comité nam daarbij als uitgangspunt een lijst met 44 slachtoffers die in de studenten Almanak van het jaar 1947 had gestaan. In een circulaire aan de reünisten werd gevraagd om aanvullingen. De definitie van slachtoffer werd ruim genomen: het ging hen om gevallen ten gevolge van oorlogshandelingen of 'in Duitsche c.q. Japansche concentratiekampen'. Ook de 'universitaire gemeenschap' werd ruim gedefinieerd en behelsde bijvoorbeeld ook hen die slechts 'voor enkele lessen' ingeschreven waren geweest. Besloten werd een gedenksteen te laten vervaardigen van zwart marmer, omgeven door een groen marmeren rand, met een geschikt Latijns opschrift.³⁰

Op 9 juli 1948 vond er een speciale academische zitting plaats ter gelegenheid van het eeuwfeest van de grondwettelijke vrijheid van onderwijs. Na afloop van deze bijeenkomst overhandigde de voorzitter van de reünistenraad, J. Cals, de marmeren gedenkplaat aan de rector van de universiteit. In de toespraak werden de idealen van de oorlogsslachtoffers vergeleken met die van de voorvechters van onderwijsvrijheid: 'Moge de nagedachtenis van hen, wier namen hier staan opgetekend, ons bezielen hun idealen hoog te houden en te verwezenlijken.'³¹ De plaat kreeg een plek in de hal van de toenmalige Aula aan de Wilhelminasingel. Op de plaquette stonden (na een latere aan-

vulling) 48 namen van ‘de gevallen der academische gemeenschap uit de laatste oorlog’. Het gaat om drie hoogleraren, negentien studenten en vijftientwintig alumni, die omgekomen waren in heel verschillende omstandigheden: als soldaat tijdens de Duitse inval, geëxecuteerd als verzetslieden, tijdens de *Arbeitseinsatz*, van honger en ziekte omgekomen in kampen – ook in Indië – of omgekomen tijdens de bevrijding.

Enkele weken na de onthulling is de Latijnse tekst op het monument pas definitief geworden. De tekst boven de drie rijen met namen luidde uiteindelijk: ‘In piam memoriam Catholicae Universitatis Noviomagensis professorum et alumnorum, qui crudelissimo ardente bello MCMXL – MXMXLV pro fide ac patria bene merentes vitam posuerunt’ (In eerbiedige herinnering aan de hoogleraren en alumni van de Katholieke Universiteit Nijmegen, die in de wreed woedende oorlog 1940-1945 voor het geloof en het vaderland verdienstelijk hun leven hebben gegeven).

Overigens is er in Nijmegen nog een plaque, met als opschrift ‘Gevalen voor het Vaderland’ die tegenwoordig een plek heeft in het Collegezalencentrum. Hierop staan 32 namen van oorlogsslachtoffers. Tot voor kort werd aangenomen dat te vroeg in de tijd de balans was opgemaakt en dat men daarom in tweede instantie in 1948 een nieuwe, definitieve, plaque had laten maken. Recent onderzoek wijst echter uit dat deze steen waarschijnlijk teruggaat op een initiatief van het studentencorps om de gevallen corpsleden te herdenken.³²

In de jaren na 1949 werd de dodenherdenking op 4 mei rondom de gedenkplaat in de hal van de Aula een traditie, al vond er niet elk jaar een uitgebreid ritueel plaats. In het algemeen lijkt de herinneringscultuur in Nijmegen zich eerder te hebben geconcentreerd op de sluiting van de universiteit – 11 april 1943, toen de senaat weigerde de loyaliteitsverklaring aan de studenten voor te leggen – dan op de dodenherdenking van 4 mei. In 1987 kreeg de Nijmeegse universiteit een nieuw aula-gebouw, aan de Comeniuslaan op het landgoed Heyendaal, waar de nieuwe campus was verzezen. De gedenkplaat leek aanvankelijk achter te moeten blijven in de oude Aula, omdat hij niet zou passen in de moderne architectuur. De pedel protesteerde en met enige overredingskracht lukte het hem de gedenkplaat opnieuw een plek te geven in de hal.³³

In 2018, het jaar waarin de Radboud Universiteit 95 jaar bestond, en ook het jaar waarin het 75 jaar geleden was dat de universiteit de deuren sloot, is de oorlog op een uitgebreidere en bijzondere manier herdacht. Dit gebeurde onder meer middels de uitgave van een speciaal herdenkingsnummer van het universiteitsblad *Vox* en de bouw van een educatieve escaperoom, waarin de dilemma’s waarvoor de studenten zich tijdens de oorlog gesteld zagen, centraal stonden.³⁴ Op 25 oktober 2019, precies 75 jaar nadat de eerste Nijmeegse student na de bevrijding doctoraalexamen had gedaan, werd een symposium georganiseerd door Radboud Erfgoed in samenwerking met Museum Het Valkhof. Centraal stond het universitaire oorlogserfgoed en de manier waarop de universitaire oorlogsgeschiedenis is herdacht.³⁵

Delft

Op 19 september 1945 vond er een dienst plaats in de Nieuwe Kerk in Delft, ter herdenking van de 'in het verzet of als gevolg van andere oorlogshandelingen' omgekomen Delftse studenten. Deze samenkomst was om een aantal redenen bijzonder. Allereerst omdat ze een initiatief was van de studenten. Ook was het voor het eerst dat het studiejaar met een kerkelijke bijeenkomst werd geopend, en wel 'in een Protestantsch kerkgebouw, geopend door een Katholiek geestelijke en gesloten door een Hervormd predikant'. Er werd bijbel gelezen, gezongen, en er werden toespraken gehouden door R. von Nordheim, leider van het Delfts studentenverzet, en minister-president W. Schermerhorn, voormalig hoogleraar van de Technische Hogeschool. Von Nordheim herdacht 150 'gevallenen vrienden'. Hij noemde eerst de namen van hen die werden gefusilleerd, vervolgens van hen die in de concentratiekampen stierven en van hen die op andere wijze in of door het verzet vielen, de namen van de studenten die bij de vervulling van hun dienstplicht sneuvelde, de namen van de vermisten en ten slotte de namen van hen die door bombardement of ziekte het leven lieten.³⁶

Een verslag van deze bijeenkomst werd twee jaar later opgenomen in een gedenkboek, samen met de portretten en korte levensbeschrijvingen van de overledenen. Dit boek had als titel *Gedenkboek van het verzet der Delftsche studenten en docenten gedurende de jaren 1940-1945*. Het was uitgegeven door de Delftse studentenraad, in opdracht van de Delftse studentencontactgroep. Zowel de titel – met daarin het verzet centraal – als de initiatiefnemers – de studenten – zijn opvallend. Ook in het beknopte historisch overzicht stond het verzet centraal.³⁷ Het grootste deel van het boek betrof echter een overzicht van de slachtoffers – acht hoogleraren en docenten, en 172 studenten (de laatste in alfabetische volgorde) – van wie een foto, naam, overlijdensdatum en een kortere of langere levensbeschrijving was opgenomen. Ook de 'vermisten', van wie vaak al lange tijd niets meer vernomen was, waren in deze bundel opgenomen. Het boek verscheen met als doel hen in herinnering te houden 'die in de worsteling om Neerlands bevrijding het leven lieten'. Immers: 'Het hoe en waarom daarvan mogen we niet vergeten. Het is de zin van onze geschiedenis; een fundament van onze toekomst', aldus de samenstellers.³⁸

De studenten die in het verzet actief waren geweest hadden meteen na de oorlog ook plannen gemaakt voor een fysiek herdenkingsmonument. Zo meldde Von Nordheim, namens de studentencontactgroep, op 12 januari 1946 aan het Delftse college van herstel dat zij vergevorderde plannen hadden voor 'een monumentale herdenkingsvoorstelling van de gevallen studenten, al dan niet met een vereeuwiging van de betreffende namen'. De studenten hadden hiervoor al een bedrag vrijgemaakt, en met kunstenaars overlegd. In het bijzonder dachten ze aan een schilderij door G. de Josselin de Jong, hoogleraar grondmechanica, die drie jaar gevangen had gezeten in Duitsland. De studenten zochten nu contact, om te overleggen over de plaats van

Monument in de Aula van de Technische Universiteit Delft, 2019. Academische erfgoedcollectie TU Delft Library. Foto Sander van Dam.

het monument, waarbij ze dachten aan de aula in het hoofdgebouw aan het Oude Delft.³⁹

Ondertussen, of wellicht als reactie hierop, werd door de senaat een ‘Commissie voor de stichting van een monument voor de in de oorlog gevallen van de Technische Hogeschool te Delft’ ingesteld, onder voorzitterschap van de rector. In deze commissie zouden uiteindelijk ook drie studenten zitting nemen, onder wie Von Nordheim. De gang van zaken in Delft, waarbij het initiatief tot het herdenken steeds bij de studenten lag, had alles te maken met de verstoorde verhoudingen tussen studenten en senaat kort na de oorlog. Want

hoewel ook de Delftse studenten, net als in Leiden, in het begin van de oorlog gestaakt hadden toen de Joodse hoogleraren uit hun ambt werden gezet, had de senaat zich later in de oorlog juist toegeeflijk opgesteld, en in 1943 als enige in Nederland geadviseerd de loyaliteitsverklaring te tekenen.⁴⁰

Toch was het vertrouwen na enige tijd blijkbaar voldoende hersteld om gezamenlijk aan een herdenkingsmonument te werken.⁴¹ Het is niet duidelijk welke criteria vervolgens zijn aangehouden en welke discussies hebben plaatsgevonden over de vorm van het monument en de namenlijst. Het resultaat was echter een bronzen reliëf, uitgevoerd naar ontwerp van de hoogleraar L.O. Wenkebach, met daarop 183 namen, zowel van studenten als van docenten. De namen waren geordend naar jaar van overlijden, terwijl er tevens een categorie 'vermisten' was. Blijkbaar kon ook nu nog geen uitsluitsel worden gegeven over het precieze lot van sommigen. De namen prijken aan weerszijden van een figuur 'voorstellende een soort pelgrim, die stilstaat bij de gevallen der Technische Hogeschool door oorlogsomstandigheden'.⁴² Daarboven de tekst: 'TH – MCMXL – MCMXLV' en eronder 'Het schild was zwak, maar sterk is het betrouwen', een dichtregel uit het gedicht 'In Memoriam Anton Marinus Pleyte' van oud-TH-student Hendrik Jan Scheepmaker. Het was geschreven na het overlijden van natuurkundestudent Pleyte, in 1943, die was gefusilleerd vanwege zijn verzetsactiviteiten. Pleytes naam prijkt ook op de plaquette.⁴³ Op 21 oktober 1948 werden zowel het monument van Wenkebach als het schilderstuk van De Josselin de Jong, een verbeelding van het studentenverzet, tijdens een plechtige bijeenkomst overgedragen aan het college van curatoren, en officieel onthuld in het hoofdgebouw, Oude Delft 95.⁴⁴ Later verhuisden beide naar het nieuwe hoofdgebouw aan de Julianalaan 134. Bij het monument werd jaarlijks een herdenkingsbijeenkomst gehouden.

In 2006 werd het herdenkingsboek uit 1947 opnieuw onder de aandacht gebracht met de uitgave *Op herhaling*, waarin foto's en namen van de slachtoffers waren opgenomen, alsmede een foto van het monument. In een aantal beschouwingen werden de verhalen van toen verbonden met hedendaagse thema's. Rector magnificus Jacob Fokkema schreef over het belang van het blijven herdenken, ook nu de tijd aanbrak dat er steeds minder directe nabestaanden en andere betrokkenen in leven waren.⁴⁵ De publicatie van dit nieuwe gedenkboek viel samen met de laatste herdenking bij het monument in het hoofdgebouw aan de Julianalaan.⁴⁶ Het monument bevindt zich nu in de hal van de Aula van de TU Delft aan de Mekelweg en er vinden jaarlijkse herdenkingsbijeenkomsten plaats.

Rotterdam

In de hal van Nederlandse Economische Hogeschool (NEH) aan de Pieter de Hoochweg in Rotterdam-West werd op 20 september 1948, na afloop van de opening van het academisch jaar, een monument onthuld.⁴⁷ Dit gebeurde door de moeder van een tijdens de bezetting omgekomen student. De rector magnificus, Ph.A.N. Houwing, hield bij deze gelegenheid een toespraak. Op

dit monument, een gedenksteen, staan drie figuren: een afgeknotte boom, een vrouw en een ontspruitende boom, symbool voor respectievelijk de dood, de vrede en het leven. Daarboven de tekst: '1940-1945' en eronder: 'Vivorum recordatio mortuorum vita' (moge het leven der gestorvenen de levenden aansporen hen te gedenken). De oprichting van het monument was een initiatief van de Rotterdamse studentenraad; de gezamenlijke Rotterdamse studentenverenigingen hebben de steen gefinancierd. Al kort na de oorlog, 8 oktober 1945, was er een bijeenkomst gehouden in de aula, waarop student J.M. Goudzwaard de omgekomen studenten herdacht. Het aantal overleden (oud-)studenten werd in 1948 vastgesteld op 52. De enige vrouw onder deze oorlogsslachtoffers was Joods; zij was omgekomen in concentratiekamp Bergen-Belsen. Over de gang van zaken die leidde tot dit monument is momenteel niets bekend. Wel werd enige jaren geleden duidelijk dat een persoon ten onrechte op de lijst voorkomt, omdat hij kort na de oorlog was geëmigreerd.⁴⁸

De steen verhuisde in 1968 mee naar het nieuwe complex van de Hogeschool, aan de Burgemeester Oudlaan, later onderdeel van de Erasmus Universiteit. Momenteel bevindt hij zich in een nis in de hal van het zogenoemde C-gebouw op campus Woudestein. Ernaast prijkt een metalen bordje met enige uitleg en de – nog steeds 52 – namen. Sinds de jaren negentig is er in principe iedere vijf jaar op 4 mei rond de gedenksteen een kleine herdenking en plaatst het college van bestuur een krans of bloemstuk. Jaarlijks nemen studenten deel aan de door de gemeente Rotterdam georganiseerde herdenkingsbijeenkomst in de Laurenskerk en bij het oorlogsmonument op het Stadhuisplein.⁴⁹

Tilburg

Al tijdens de bezetting vatten studenten van de Katholieke Economische Hoogeschool in Tilburg het plan op een gedenkteken te plaatsen in het gebouw van de hogeschool ter nagedachtenis aan hun medestudent Henk Koehorst, die overleden was tijdens de oorlogsdagen in 1940 op de Grebbeberg.⁵⁰ Na de oorlog werd het gedenkteken gerealiseerd. Na de bevrijding verscheen tevens op Allerzielen, 2 november 1945, een speciale uitgave van het blad van het studentencorps Sint Olof. In dit gedenkboekje werden de tijdens de bezettingsjaren overledenen uit de 'hogeschoolgemeenschap' herdacht met een kort in memoriam. De inleiding, de 'collectieve herdenking', was van de hand van M.J.H. Cobbenhagen, de rector magnificus en belangrijkste stichter van de hogeschool, die schreef 'dat wij hun offerdaad niet zullen vergeten, dat wij ze zullen voortzetten in de nieuwe periode die wij ingaan, door in eigen kring en in de maatschappij zonder aarzeling pal te staan voor de vervulling van de idealen waarvoor zij stierven, die idealen met name van een Christelijk gemeenschapsleven in een nieuw Nederland'.⁵¹ In het boekje stonden zeven-tien in memoriams van studenten en enkele oud-studenten, en daarnaast van de overleden pedel van de hogeschool. Ook werd melding gemaakt van drie studenten over wier lot nog niets bekend was.

In 1946 werd een definitief monument gerealiseerd, ontworpen door beeldhouwer Charles de Vos: de herdenking van Henk Koehorst vormde hiervan de kern, maar het oorspronkelijke plan was 'uitgebreid' tot een monument voor alle overledenen. Het werd op 2 juli 1946 door Cobbenhagen onthuld in de toenmalige aula aan de Tivolistraat. Het betrof een houten plaquette, bestaande uit drie panelen. Op het middelste de tekst: 'Henk Koehorst. 14 mei 1940', en daarboven 'Pro haereditate patrum' (Voor het erfdeel der vaderen). Verder onder meer een afbeelding van Sint-Joris met een kruis in de linkerhand en onder zijn voeten de draak: symbool voor de overwinning van het goede op het kwade. Op een linker- en rechterpaneel gegrift de namen van de overige omgekomen (oud-)studenten, met overlijdensdatum en met daarboven de tekst: 'Den vaderlant ghetrouwe, blyf ick tot in den doot.' Niet alle namen die in de herdenkingsbundel stonden, waren ook op het monument vermeld. Er lijkt gekozen te zijn om alleen hen te vermelden die direct ten gevolge van de oorlogsomstandigheden omkwamen. Drie namen zijn – mogelijk na de onthulling – toegevoegd aan die in het gedenkboekje: een verzetsstrijder over wiens lot pas later zekerheid kwam, een Engelandvaarder die uiteindelijk in 1946 in Indië zou omkomen, en een Joodse jongen over wiens lot enige tijd niets bekend was geweest. In totaal staan op de drie panelen negentien namen.

Vanaf de jaren zestig verhuisde de hogeschool naar een nieuwe campus aan de rand van de stad. De herdenkingspanelen kregen op enig moment een plaats in gebouw A (het huidige Cobbenhagen Gebouw), nabij de portrettenzaal. Later zijn ze bij een verbouwing verwijderd, tot in mei 2015, op initiatief van het Cobbenhagen Centre van wat inmiddels Tilburg University heette, het monument weer een plek kreeg naast het borstbeeld van Cobbenhagen. Ook werd de aanzet gegeven tot een breder project om de oorlog te herdenken en het verleden zichtbaarder te maken. Een vernieuwd monument werd onthuld op 4 mei 2017.⁵² De oude panelen zijn nu geïntegreerd in een gedenk wand in het Cobbenhagen Gebouw en naast de panelen bevindt zich een glazen vitrinewand, waarin namen, gedachteniskaarsen en foto's staan van 22 omgekomen (oud-)studenten. Het betreft de personen van het oude monument plus de drie namen van hen die wel in het herdenkingsboekje uit 1945 stonden, maar die niet direct ten gevolge van oorlogshandelingen waren omgekomen. Deze lijst met namen kan echter nog steeds onvolledig zijn, zo realiseren de initiatiefnemers zich, en het onderzoek gaat daarom door. Bij het fysieke monument hoort een digitaal monument, een website, waarop de levensverhalen van de studenten worden verteld. Om de verhalen van toen te verbinden met de levens van de studenten nu, staan in de beschrijvingen de dilemma's en keuzes centraal, waarbij studenten van nu reageren op de vragen van toen.⁵³

Wageningen

Op zondag 2 juni 1946 vond in de Aula van de Wageningse Landbouwhogeschool een met muziek omlijste bijeenkomst plaats 'ter nagedachtenis van hen, die in den strijd tegen den Duitschen overweldiger in de jaren 1940-1945

het leven lieten en op een of andere wijze aan de Landbouwhoogeschool verbonden waren'. Achtereenvolgens werd gesproken door de rector, door een vertegenwoordiger van de studenten en door de voorzitter van het college van herstel. Een 'gedenkplaat', waarvoor in de voorgaande periode geld was ingezameld, was nog niet gereed en om die reden werd de geplande onthulling slechts 'een symbolische handeling'.⁵⁴ Op 4 mei 1950 vond de daadwerkelijke onthulling plaats van een gedenksteen van marmer, met daarop de namen van 35 slachtoffers: drie assistenten, een amanuensis, een bediende en 30 studenten. De tekst erop luidt: 'Gevallen in den strijd tegen den Duitschen overweldiger. 1940-1945.' Deze gedenksteen bevindt zich nog steeds in de Aula van de huidige Wageningse universiteit aan de Generaal Foulkesweg.⁵⁵

Op 4 mei 1955, tijdens de eerste nationale herdenking van de bevrijding, die plaatsvond in Wageningen, werd ook aan de hogeschool teruggeblikt op de oorlogsjaren en werden 'de leden van onze hogeschoolgemeenschap, die in de oorlog vielen' uitgebreid herdacht. Daarna werd een krans gelegd bij de gedenkplaat in de Aula.⁵⁶ Over de manier waarop de lijst met slachtoffers tot stand is gekomen, is momenteel niets bekend. Voor zijn *Geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen*, uit 1993, heeft J. van der Haar de Wageningse oorlogsslachtoffers in kaart proberen te brengen en in het boek zijn beknopte gegevens opgenomen over de overledenen die op de plaquette staan en tevens van drie slachtoffers, die 'om onbekende redenen' niet op de gedenkplaat staan.⁵⁷

Aan de Wageningse hogeschool, later universiteit, lijkt geen eigen herdenkingstraditie te zijn ontstaan en momenteel vinden er geen herdenkingen plaats rondom de gedenkplaat. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat in Wageningen, als 'stad der bevrijding', oorlog en bevrijding jaarlijks uitgebreid worden herdacht met tal van activiteiten, waarin ook de universiteit participeert.

Slot: universitaire oorlogsmonumenten en herdenkingscultuur

Vandaag de dag hebben de herdenkingsmonumenten nog steeds, of opnieuw, een herkenbare en centrale plek binnen de universiteiten. Bij een aantal universiteiten bevinden ze zich nog op de oorspronkelijke locatie, bij andere hebben ze – soms na wat omzwervingen – een plaats gekregen in de nieuwbouw.

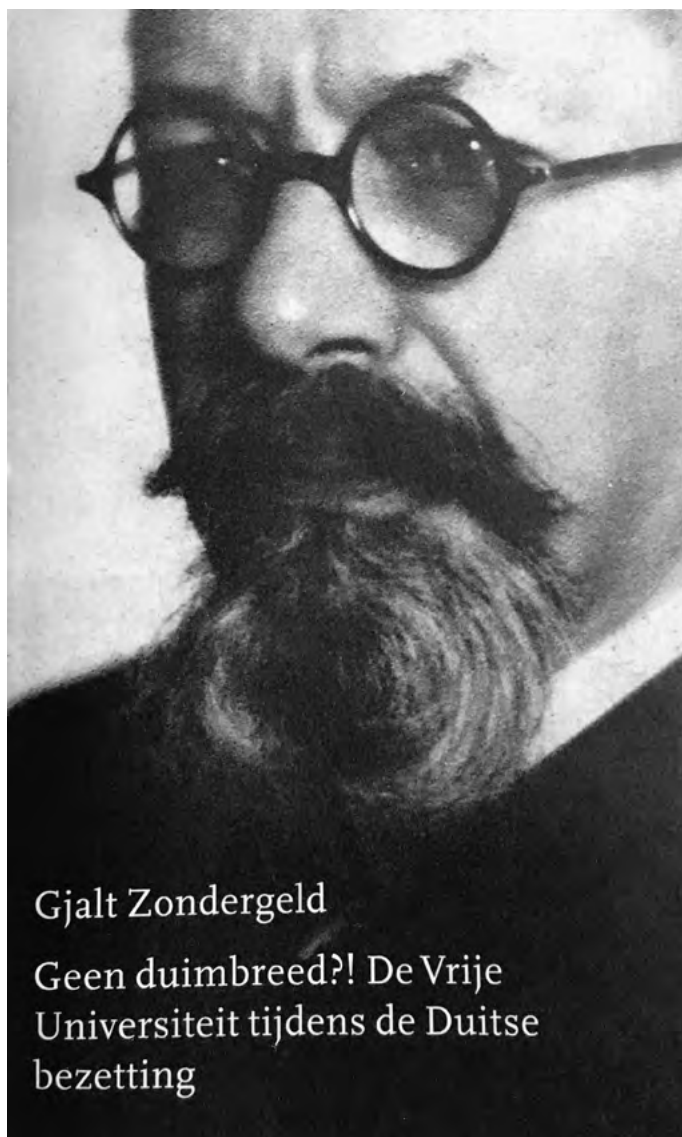
Het is opvallend dat in de afgelopen decennia aan veel universiteiten hernieuwde aandacht is voor het eigen oorlogsverleden. Kort na de oorlog hadden universiteiten vaak al beknopte overzichten gepubliceerd van de belangrijkste gebeurtenissen, en begin jaren vijftig verscheen in het derde deel van het verzamelwerk *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd* een algemeen hoofdstuk over 'De universiteiten en hogescholen', maar daarna bleef het lange tijd stil.⁵⁸ Vanaf de jaren negentig verschenen echter studies per universiteit, waarin oorlog en bezetting ook in de bredere context werden geplaatst van economische crisis, de transformatie van de universiteit op lan-

ge termijn, de naoorlogse zuiveringen, en discussies over de vernieuwing van de samenleving en universiteit na de bevrijding. Zo verscheen midden jaren negentig een boek over de Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting, en een bundel over de Nijmeegse universiteit.⁵⁹ Er volgden boeken over de Universiteit van Amsterdam (1998), de Vrije Universiteit (2002), Groningen (2005), Delft (2012) en Leiden (2019).⁶⁰ Over het Utrechtse universitaire verzet werd een apart boek gepubliceerd (2014), en in 2018 verscheen ook het overzichtswerk *Oorlog in de collegebanken. Studenten in het verzet. 1940-1945*, gebaseerd op onderzoek van het NIOD.⁶¹

Aan veel universiteiten leefde het besef dat de tijd begon te dringen als men nog gebruik wilde maken van de herinneringen van de generatie die de oorlog had meegemaakt of hun directe nabestaanden. De start van een grondige geschiedschrijving van de universiteiten in oorlogstijd past daarmee bij een bredere intensivering van de aandacht voor de oorlogsgeschiedschrijving vanaf de jaren negentig, onder meer voortkomend uit dit besef, dat in de erfgoedwereld wordt aangeduid als de ‘vijf-voor-twaalfgedachte’. Ook werd de al eerder ingezette revisionistische manier van geschiedschrijving, waarin het goed-foutschema werd losgelaten, nu doorgezet. De herdenkingscultuur in Nederland ging – na eerdere verschuivingen – een nieuwe fase in, waarbij er meer aandacht kwam voor voorheen vergeten groepen en het herdenken werd verbonden met actuele thema’s.⁶²

Parallel hieraan kwamen ook de universitaire oorlogsmonumenten, nadat er enige tijd minder aandacht voor was geweest, opnieuw in beeld. Daarbij bleek dat er vaak weinig bekend was over de geschiedenis van de monumenten, de namen die erop stonden en de procedures die gevolgd waren bij het realiseren ervan. In Groningen, Utrecht, Tilburg, de Vrije Universiteit Amsterdam, en recent ook Leiden, leidde dit tot onderzoek en soms tot kleinere of grotere aanvullingen en aanpassingen aan het monument. Aan de Universiteit van Amsterdam werd de lijst met slachtoffers die kort na de oorlog niet kon worden gerealiseerd, alsnog samengesteld. In Tilburg kreeg het oude monument een nieuwe plek, en werd een digitaal monument geopend. Ook werd aan verschillende instellingen een nieuwe impuls gegeven aan het herdenken, en er werd gezocht naar nieuwe manieren om dit herdenken vorm te geven en te verbinden met actuele vragen.

Uit het overzicht van de realisatie van de monumenten blijkt dat alle universiteiten onmiddellijk na de bevrijding actie ondernamen. Het herdenken van de slachtoffers werd blijikbaar als een eerste plicht gevoeld. Want hoe men ook terugkeek op de voorbije jaren en de houding van de universiteit als geheel of de verschillende groepen daarin, de slachtoffers mochten niet worden vergeten. De inzet aan alle universiteiten was dat de slachtoffers in kaart moesten worden gebracht en dat hun namen een plek moesten krijgen op een monument (al slaagde men daar uiteindelijk aan de Universiteit van Amsterdam niet in). Maar niet elke universiteit hanteerde dezelfde opvatting van het begrip oorlogsslachtoffer; dit had te maken met de situatie ter plaatse

Gjalt Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002). Op het omslag prijkt een afbeelding van oorlogsrector V.H. Rutgers.

en de verwikkelingen tijdens de oorlog. Bij een aantal universiteiten, zoals Delft en Utrecht, trokken de studenten nadrukkelijk het initiatief van het herdenken naar zich toe, omdat zij kritisch waren over de houding van de senaat tijdens de oorlog. Hoewel bij de realisatie van de monumenten wel werd samengewerkt, leidde dit er waarschijnlijk toe dat, in ieder geval in Utrecht, betrokkenheid bij het actieve verzet centraal stond in de selectiecriteria. Elders – bij de confessionele instellingen (Vrije Universiteit, Nijmegen, Tilburg),

maar ook in Leiden en Groningen – lag de nadruk veeleer op de universitaire gemeenschap of *civitas academica*.

In alle gevallen was het herdenken van de slachtoffers eigenlijk het spiegelbeeld van de ‘zuivering’ die ook meteen na de oorlog ter hand werd genomen, waarbij geprobeerd werd met duidelijke richtlijnen de universiteit (opnieuw) als morele gemeenschap te definiëren.⁶³ Het ging daarbij om de vraag wie er tot die universitaire gemeenschap mocht worden gerekend: wie de helden waren, en wie de schurken; wie de slachtoffers en wie de daders. Deze discussie werd ook binnen de universiteiten gevoerd. En soms werd deze dus toegespitst op de vraag wat voor soort monument er moest komen, en welke slachtoffers moesten worden herdacht. Zo waren er aan de Vrije Universiteit, blijkens de bijdrage van George Harinck in dit boek, meningsverschillen tussen de senaat en de civitasraad, waarbij de civitasraad uiteindelijk aan het langste eind trok. De vU-gedenkplaat weerspiegelt vooral het ideaal van deze raad.⁶⁴

Hoewel de gang van zaken dus verschildte per universiteit – wat soms tot uiting kwam in de vormgeving en de selectie van namen – lijkt dit weinig effect te hebben gehad op de wijze waarop de monumenten op termijn gingen functioneren. Rondom de monumenten werd de herinnering aan alle slachtoffers levend gehouden, en daarmee aan de tragische periode van de oorlog en bezetting als geheel. Latere aanvullingen en aanpassingen zouden dit expliciet bevestigen, zoals in Utrecht in 2011, toen werd uitgesproken dat men het begrip slachtoffer breder wilde opvatten dan kort na de oorlog was gedaan. Daarmee vormden deze en andere aanpassingen een bevestiging van de wijze waarop de monumenten al functioneerden: als een centrale plek binnen de universiteit waar de slachtoffers werden herdacht, en waar tegelijkertijd het ideaal van de universitaire gemeenschap werd geproclameerd. Misschien is de oorlog wel de laatste periode geweest waarin dit gemeenschapsideaal werkelijkheid was, of in ieder geval velen heeft geïnspireerd.

Toch pretendeert de universiteit ook vandaag nog méér te zijn dan een functioneel opleidings- of onderzoeksinstituut. Ze wil een *universitas* zijn en is zich daarbij bewust van de eeuwenoude traditie waarin zij staat. De herinneringen aan de beproevingen in de Tweede Wereldoorlog spelen in dat besef nog altijd een rol, getuige de hernieuwde aandacht voor de monumenten en de levensverhalen van hen wier namen op de monumenten worden genoemd.

‘Het herdenken der slachtoffers gevoeld als een eerste plicht’ — Ab Flipse

- 1 Ik dank Wim Berkelaar, Leen Dorsman, George Harinck, Tjeerd de Jong, Gert van Klinken en Peter Jan Knegtmans voor de discussie en het commentaar.
- 2 Zie de bijdrage van George Harinck in dit boek.
- 3 Aan bod komen de negen hierboven genoemde universiteiten en hogescholen. Aan de voorloper van de huidige Theologische Universiteit Kampen (Broederweg) werd geen monument gerealiseerd voor de oorlogsslachtoffers, cf. George Harinck en Wim Berkelaar, *Domineesfabriek. Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen* (Amsterdam 2018) 174-176, 611 n95. Dat gebeurde evenmin aan de Theologische Hogeschool aan de Oudestraat, Kampen (inmiddels opgegaan in de Protestantse Theologische Universiteit), noch aan de Theologische School in Apeldoorn. De overige nu bestaande Nederlandse universiteiten zijn pas na de Tweede Wereldoorlog opgericht.
- 4 ‘Naamlijst’, in: *In Memoriam 1940-1945. Uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat door de Universitaire Pers Leiden* (Leiden 1952) 19-20.
- 5 H. van de Waal, ‘Beschrijving der gedenkramen’, in: *In Memoriam 1940-1945*, 15-18.
- 6 J.J.L. Duyvendak, ‘Gedenkrede bij de plechtige onthulling der gedenkglazen op 25 november 1950’, en: J.H. Boeke, ‘Voorwoord’, in: *In Memoriam 1940-1945*, 7-14.
- 7 Jeroen Kemperman, *Oorlog in de collegebanken. Studenten in verzet 1940-1945* (Amsterdam 2018) 68-77.
- 8 Duyvendak, ‘Gedenkrede’, 8; Kees Schuyt, R.P. Cleveringa. *Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid* (Amsterdam 2019) 399-401.
- 9 Kees Schuyt en Ineke Sluiter (red.), *Cleveringa’s koffer. Recht, vrijheid en verantwoordelijkheid. Een selectie uit de 26 november-redes aan de Universiteit Leiden, 1940-2010* (Leiden 2010).
- 10 ‘Meer onderzoek nodig naar slachtoffers WOII Universiteit Leiden’ <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2015/04/meer-onderzoek-nodig-naar-slachtoffers-wo-ii-universiteit-leiden> (geraadpleegd 15 januari 2019); ‘Hoe herdenken we de Tweede Wereldoorlog’ <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2018/04/hoe-herdenken-we-de-tweede-wereldoorlog> (geraadpleegd 15 januari 2019).
- 11 ‘Leidse slachtoffers WOII krijgen een gezicht’, <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2017/11/leidse-slachtoffers-woii-krijgen-een-gezicht> (geraadpleegd 15 januari 2019); ‘Het verhaal achter de oorlogsslachtoffers’, <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2018/05/het-verhaal-achter-de-oorlogsslachtoffers> (geraadpleegd 15 januari 2019).
- 12 Thialda Tabak, ‘En men zal u een nieuwe naam geven’. *Vijf vergeten oorlogsslachtoffers van de Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 2007) 11-23.
- 13 Tabak, ‘En men zal u een nieuwe naam geven’, 17.
- 14 *Idem*, 14.
- 15 Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005) 533-535, 624.
- 16 Tabak, ‘En men zal u een nieuwe naam geven’, 25-43.
- 17 Harry Koelega, *Memento Mortuorum: 1940-1945. Een onvoltooid verleden van de Utrechtse Universitaire Gemeenschap* (z.p. (Utrecht) 2010) 22-23; Bas Nugteren, ‘De slachtoffers vernoemd, een toelichting op de lijst van namen’, in: Leen Dorsman, Frits G.M. Broeyer en Bas Nugteren, *Ernst Cohen. 1869-1944. ‘Ik had mij vast voor- genomen, niet over mijne toekomst te denken’. Slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog aan de Universiteit Utrecht* (Utrecht 2011) 84-86.

- 18 Sander van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond. De Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (Utrecht 1995) 115-121; Frits Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet. 'Heb je Kafka gelezen?' 1940-1945* (Utrecht 2014) 167-173.
- 19 Broeyer, *Het Utrechts universitaire verzet*, 422-423.
- 20 Nugteren, 'De slachtoffers vernoemd', 86.
- 21 Leen Dorsman, 'De oorlog dichterbij gehaald. Egodocumenten en universiteitsgeschiedenis', en Frits G.M. Broeyer, 'En hij heette Cohen', in: Dorsman, Broeyer en Nugteren, *Ernst Cohen 1869-1944*, 8-43, aldaar: 25.
- 22 Dirk Wolthekker, 'De commissie kwam na de oorlog niet uit de lijst met slachtoffers', *Folia* (4 mei 2016) <https://www.folia.nl/actueel/101048/de-commissie-kwam-na-de-oorlog-niet-uit-de-lijst-met-slachtoffers> (geraadpleegd 16 januari 2019); Koelega, *Memento Mortuorum: 1940-1945*, 23-25.
- 23 E-mail P.J. Knegtmans aan auteur, 18 januari 2019.
- 24 'Amsterdam, plaque in de Universiteit van Amsterdam' https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/2965/amsterdam%2C-plaquette-in-de-universiteit-van-amsterdam (geraadpleegd 18 januari 2019).
- 25 Peter Jan Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998) 239-262; vgl. Van Berkel, *Academische illusies*, 411-469.
- 26 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 291-296, 377-385.
- 27 B.H.D. Hermesdorf, *De Katholieke Universiteit in 1942-3, 1943-4 en 1944-5. Rede uitgesproken ter gelegenheid van den aanvang van het nieuwe studiejaar op maandag 17 september 1945 door den aftredenden rector magnificus* (Nijmegen/Utrecht 1945) 5.
- 28 *Nijmeegsch studentenweekblad Vox Carolina*, Herdenkingsnummer, 16, 9 (5 december 1945).
- 29 Veel dank ben ik verschuldigd aan Elmar van de Ree voor de informatie over de totstandkoming van de Nijmeegse gedenksteen, waarop navolgende grotendeels is gebaseerd. In zijn nog te verschijnen Nijmeegse MA-scriptie zal hij uitgebreid ingaan op de gedenksteen en herdenkingstraditie aan de Radboud Universiteit.
- 30 'Besluiten van het Comité tot plaatsing van een Gedenksteen voor de gevallen der R.K. Universiteit op Vrijdag 6 juni 1947', Katholiek Documentatie Centrum, Radbouduniversiteit Nijmegen, *Archief A.J.M. Mulders*, inv.nr. 249: 'Verslag rectoraat'. Met dank aan Elmar van de Ree voor het archiefstuk.
- 31 S. Dunk en M. van den Weerd, *Tussen vrijblijvend en bevlogen. De Vereniging van Reünisten van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1946-1996* (z.p. z.j. (1996)) 19; 'Onthulling van de gedenksteen', *Onze Universiteit*, 35 (augustus 1948), 8.
- 32 Recent onderzoek van Elmar van de Ree, dat eveneens aan bod komt in zijn te verschijnen masterscriptie; vgl. Jan Brabers, *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen, deel 1: 1923-1960* (Nijmegen 1998) 272. Er is nog een derde monument in Nijmegen: in de hal voor het anatomisch museum is een bronzen plaque ter herinnering aan de bijdrage van de 82nd Airborne Division aan de bevrijding van Nijmegen. Ook hierover meer in de te verschijnen scriptie van Elmar van de Ree.
- 33 S. Verhoeven, 'KUN tachtig jaar: De Oorlogsjaren', *Vox. Onafhankelijk magazine Katholieke Universiteit Nijmegen*, 3, 17 (8 mei 2003), 21; 'Nijmegen, plaque in het Universiteitsgebouw' https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/3355/nijmegen%2C-plaquette-in-het-universiteitsgebouw (geraadpleegd 16 januari 2019); 'Universitaire gemeenschap Katholieke

- Universiteit Nijmegen' <https://www.oorlogsdodennijmegen.nl/gebeurtenis/9ec1a0c5-e71f-4d35-901c-725b915ef568> (geraadpleegd 21 januari 2019).
- 34 *Studeren in oorlogstijd*, speciaal nummer van *Vox. Onafhankelijk magazine van de Radboud Universiteit* 18, 6 (mei 2018) nr. 5; <https://universiteitinverzet.ruhosting.nl/> (geraadpleegd 17 januari 2019).
 - 35 'Radboud bevrijd, afstuderen in een frontstad (Symposium)', <https://www.ru.nl/@1237211/radboud-bevrijd-afstuderen-frontstad/> (geraadpleegd 25 oktober 2019).
 - 36 'Herdenking', in: *Delft 1940-1945. Gedenkboek van het verzet. Uitgegeven door de Delftschen Studenten Raad in opdracht van de Delftsche Studenten Contactgroep* (Delft 1947) 215-222.
 - 37 'Beknopt historisch overzicht', *Delft 1940-1945. Gedenkboek van het verzet*, 7-23.
 - 38 *Delft 1940-1945. Gedenkboek van het verzet*, 5, 27-212.
 - 39 Brieven Delftsche studentencontactgroep aan het college van herstel d.d. 12 januari 1946 en 27 januari 1946, Nationaal Archief, Den Haag, *Archief Technische Hogeschool Delft (TH Delft)*, nummer toegang 3.12.08.01, inv.nr. 315. Met dank aan Abel Streefland voor de informatie en archiefstukken.
 - 40 Onno Sinke, *Loyaliteit in verdrukking. De Technische Hogeschool Delft tijdens de bezetting* (Amsterdam 2012) 46-51, 130-134, 183-187; Kemperman, *Oorlog in de collegebanken*, 64-66, 160-161.
 - 41 *Jaarboek van de Technische Hogeschool te Delft* (Delft 1946) 56-57.
 - 42 Monumentencommissie aan college van curatoren, 12 maart 1947, *Archief TH Delft*, 3.12.08.01, inv.nr. 315.
 - 43 H.J. Scheepmaker, *In memoriam Anton Marinus Pleyte, 8 juni 1921 - 1 oktober 1943* (Amsterdam 1943). In een eerder voorstel, 22 november 1947, is sprake van een andere tekst: 'Gij zijt verkommerd of vermoord of in het gevecht gevallen, voor de gerechtigheid, ten voorbeeld aan ons allen', cf. Commissie voor een monument aan college van curatoren, d.d. 10 november 1947; *Archief TH Delft*, 3.12.08.01, inv.nr. 315.
 - 44 'Monument onthuld te Delft', *Trouw*, 23-10-1948; Mariëlle van de Wetering, 'Studenten streden en leden', *Delta* (6 april 1995), <https://www.delta.tudelft.nl/article/studenten-streden-en-leden> (geraadpleegd 18 januari 2019). Op initiatief van de Mijnbouwkundige Vereniging werd tevens een gedenkraam gerealiseerd in het gebouw voor Mijnbouwkunde, met daarop de namen van de omgekomen docenten en studenten mijnbouwkunde.
 - 45 Jacob Fokkema, 'Middenwoord', in: *Op herhaling. Nieuwe versie van het gedenkboek van het verzet der Delftsche studenten en docenten gedurende de jaren 1940-1945* (Delft 2006) 28-32.
 - 46 Idem, 30.
 - 47 'Rotterdam, monument in de Erasmus Universiteit' http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/3754/rotterdam%2C-monument-in-de-erasmus-universiteit (geraadpleegd op 16 januari 2019); J.H. Stuijvenberg, *De Nederlandsche Economische Hogeschool, 1913-1963. Van Handelshoogeschool naar Hogeschool voor Maatschappijwetenschappen* (Rotterdam 1963) 274-277.
 - 48 E-mail Cora Boele aan auteur, 21 juni 2018.
 - 49 Idem.
 - 50 'In memoriam Henk Koehorst', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 mei 1941.
 - 51 M.J.H. Cobbenhagen, 'In memoriam fratrum', in: *In Memoriam Fratrum* (Tilburg 1945) 2-3.

- 52 'Tilburg University in oorlogstijd', <http://www.monumentvoordevrijheid.nl/monument-voor-de-vrijheid.html> (geraadpleegd 18 januari 2019).
- 53 'Monument voor de vrijheid', <http://www.monumentvoordevrijheid.nl> (geraadpleegd 21 januari 2019).
- 54 'Gedenkplaat gevallen Landbouwhoogeschool', *Algemeen Handelsblad*, 4 april 1946; S.C.J. Olivier, 'Het studiejaar 1945-1946. Rede van de rector magnificus bij de overdracht van het rectoraat op 16 September 1946', in: *Landbouwhoogeschool te Wageningen, 1940-1950, deel 11. Dies- en overdrachtsreden, gegevens betreffende studenten, gebouwen en terreinen* (Wageningen z.j.) 53-64, aldaar: 55.
- 55 'Aula gedenksteen', <http://www.wageningen1940-1945.nl/monumenten/gedenksteen-aula/> (geraadpleegd 23 januari).
- 56 W.F. Eysvoogel, 'Het studiejaar 1954-1955. Rede uitgesproken op 19 september 1955 bij de overdracht van het rectoraat der Landbouwhogeschool', in: *Landbouwhogeschool Wageningen, 1950-1960, deel 11. Dies- en overdrachtsreden, gegevens betreffende studenten, promotiën* (Wageningen z.j.), 145-160, aldaar: 145.
- 57 J. van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, deel 1. Van school naar hogeschool, 1873-1945* (Wageningen 1993), 326-328, 311 n97.
- 58 A.J. van der Leeuw, 'De universiteiten en hogescholen', *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd 111* (Arnhem z.j. (1954)) 301-337. Ook De Jong besteedt uiteraard aandacht aan de universiteiten en de studenten: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1-14 plus register* ('s-Gravenhage 1969-1994) o.a. deel 4 (1972) 786-803; deel 6 (1975) 571-602.
- 59 Van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond. De Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (Utrecht 1995); Jac. Bosmans e.a., *Tot hier en niet verder! De RK Universiteit in oorlogstijd* (Nijmegen 1993).
- 60 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest; Gjalt Zondergeld, Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002); Van Berkel, *Academische illusies; Sinke, Loyaliteit in verdrukking; Willem Otterspeer, Het horzelnest. De Leidse Universiteit in oorlogstijd* (Amsterdam 2019).
- 61 Broeyer, *Het Utrechts universitaire verzet*; Kemperman, *Oorlog in de collegebanken*.
- 62 J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Leiden 2007) 121-131; Rowan Huiskes, 'Erfgoed van het verzet. De collectie van het Verzetsmuseum in Amsterdam bezien vanuit de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog' (Masterscriptie Utrecht 2010) 26-28; Wijnand Mijnhardt, 'Dutch perceptions of World War II: The struggle with an "unredeemable" past' (ongepubliceerde lezing, 2002, gebruikt met toestemming van de auteur) 25-31; Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 725-743. Of er ook andere patronen en fasen zijn te onderscheiden in de universitaire herdenkingscultuur, conform die worden onderscheiden door Blom, Mijnhardt, Van Ginkel en anderen, is een onderwerp voor verder onderzoek.
- 63 Voor de naoorlogse zuivering m.n.: Van Berkel, *Academische illusies*, 411-469; Peter Jan Knegtmans, 'De plaats van de universiteit', *BMGN – Low Countries Historical Review* 121 (2006), 240-246. Voor de bredere naoorlogse discussies over de vernieuwing van de universiteit, zie: J.C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995* (De Haag 1997) 105-171.
- 64 Vgl. het artikel van Harinck in dit boek.